

Milli Elektron Kitabxanalarda Transliterasiya Problemləri

Səbinə Məmmədzadə

AMEA İnformasiya Texnologiyaları İnstitutu, Bakı, Azərbaycan
sabina_ict_az@mail.ru

Xülasə - Məqalədə transliterasiya anlayışı açıqlanmış və milli elektron kitabxanaların kataloqlaşdırılmasında transliterasiyanın rolu göstərilmişdir. Eyni zamanda, latın və qeyri-latın əlifbalarında yazılmış resursların kataloqlaşdırılmasındakı fərqlər və problemlər qeyd edilmiş, bu problemlərin həlli yolları təklif edilmişdir.

Açar sözlər: milli e-kitabxana, transliterasiya, romanizasiya, kataloqlaşdırma, latın və qeyri-latın əlifbalar, reversivlik

I. GİRİŞ

Kitabxana resursları kitabxana xidmətlərindən istifadə edən bütün insanlar üçün açıq olmalıdır. İrəndən, yaşından və digər göstəricilərdən asılı olmayaraq hər bir insan kitabxana resurslarından istifadə etmək hüququna malik olmalıdır. Kitabxana kataloqlarının geniş təsnifatını ilk təklif edən amerikalı kitabxanaşünas Çarlz Katter kitabxana kataloqlarının əsas məqsədlərini aşağıdakı kimi təyin etmişdir:

- Müəllif, ad və ya sahəsi məlum olan kitabı axtarıb tapmağa imkan verir;
- Verilmiş müəllif, sahə və ya ədəbiyyat janrında kitabxananın malik olduğu materialları göstərir;
- Kitabın buraxılışı (bibliografiya) və ya formatına əsasən seçimi asanlaşdırır [1].

Sadalanın hər üç halda transliterasiya çox mühüm rol oynayır. Kataloqlaşdırma həm latın, həm də qeyri-latın əlifbalarında yazılmış resursları özündə birləşdirdiyindən transliterasiya kataloqlaşdırmanın ən vacib elementidir.

Geniş mənada transliterasiya bir çox tərcümə lüğətlərində bir əlifbada olan hərflərin digər əlifbanın eyni səsləri verən hərfləri ilə əvəz edilməsidir (məsələn, kiril-latın). Xüsusilə də, Romanizasiya roman (latın) əlifbasında yazılmayan adların və ya mətnin roman (latın) əlifbasına çevrilməsini ehtiva edir [2]. Roman dilləri yazı sistemində Roman (yəni latın) A-Z əlifbasından istifadə edən dillər hesab edilir. Bu əlifba dünyada ən geniş istifadə edilən yazı sistemi olub İngilis dilinin, o cümlədən əksər Avropa dillərinin, məsələn fransız, italyan, ispan, eləcə də Azərbaycan dilinin yazı sistemidir. Qeyri-latın dillərinə isə yunan, rus, ərəb, ıvrit, çin, yapon və koreya dilləri kimi latın əlifbasından istifadə etməyən yazı sistemləri aiddir. Transliterasiya transkripsiya və ya tərcümə ilə səhv salınmamalıdır. Transliterasiya əsasən mənə deyil, hərflərin bir dildən digərinə köçürülməsidir. Bu köçürmə prosesində isə müəyyən qanunauyğunluqlar, transliterasiya qaydaları və standartlarına riayət olunmalı və bunun da əsasında vahid transliterasiya sistemləri və cədvəlləri tərtib edilməlidir.

II. KATALOQLAŞDIRMANIN APARILMASINDA TRANSLİTERASİYANIN ROLU

Kataloqlaşdırma – kitabxana resurslarını əks etdirən kitabxana bazasının yaradılma prosesidir. Kataloqlar istifadəçilərə istədikləri materialı axtarmağa, eyni zamanda, kitabxanalara isə öz resurslarına səmərəli şəkildə nəzarət etməyə imkan yaradır.

Qərbi Miçiqan Universitetinin Metaverilənlər və Kataloqlaşdırma üzrə mütəxəssisi Şeyla Beyrin sözlərinə görə, kataloqlaşdırma giriş və adlandırma kimi iki əsas funksiyaya daşır [3]. Kataloqların köməyi ilə kitabları məzmununa görə təhlil etmək və onları verilənlər bazasının qeydiyyat formasında informasiyaya çevirmək mümkündür. Beləliklə, onlar informasiyanın daxil edilə biləcəyi giriş nöqtəsini yaradırlar. İngilis-Amerika Kataloqlaşdırma Qaydalarının (Anglo-American Cataloging Rules 2 - AACR2) 10-cu bəndinə əsasən, kataloqda materialın əhatə etdiyi sahə, buraxılış və nəşr məlumatları əsasən istifadə olunan əlifbaya transliterasiya edilmiş şəkildə göstərilir [4]. Qeyd edilən bütün elementlər kataloqlaşdırmanı həyata keçirən təşkilatın istifadə etdiyi dildə və əlifbada təqdim olunur. Məsələn, Amerika kitabxanalarında fransız dilində olan kitabları kataloqlaşdırarkən kitabxanaçı yuxarıda sadalanan informasiyaları ilk növbədə fransız dilinin əlifbasında olduğu kimi, daha sonra isə paralel olaraq ingilis dilinə tərcüməsini göstərməlidir. Müəlliflərin adı, əlavə başlıqlar və məlumatlar kimi digər elementlər isə kitabxananın qəbul etdiyi transliterasiya sisteminə əsasən transliterasiya edilməlidir. Bu halda, hər iki dilin latın qrafikasından istifadə etməsinə baxmayaraq bəzi hərflər fərqləri olduğuna görə, romanizasiya sisteminin istifadəsi tələb olunur.

Eyni proses digər dillərdə yazılmış materialların kataloqlaşdırılmasına da tətbiq edilir. Məsələn, rus dilində yazılmış hər hansı bir kitabı kataloqa daxil etmək üçün kitabxanaçı əvvəlcə kitabın adını və digər məlumatları rus dilində olduğu kimi bazaya daxil etməli, daha sonra isə paralel olaraq (tələb olunarsa onu transliterasiya etməli) kitabxananın istifadə etdiyi dilə tərcümə etməli, müəllifin adını və soyadını isə transliterasiya etməlidir (məsələn, *Чаиковский* – *Tchajovsky* – *Çaykovski*). *Amerika Kitabxana Assosiasiyası (AKA)* və *Konqres Kitabxanasının (KK)* romanizasiya cədvəllərindən istifadə etsək, bu soyad *Chaikovskii* kimi transliterasiya olunmalıdır. Lakin, bəzi məşhurların ad və soyadları artıq standart qaydada qəbul edildiyindən bu soyad *Tchajovsky* kimi transliterasiya olunur.

III. TRANSLİTERASİYANIN ƏHƏMİYYƏTİ

Transliterasiyanın kataloqların tərtibatında istifadəsinin bir sıra məqsədləri vardır. Lakin bunlardan ən əsası *Universal Bibliografik Nəzarət* (UBN) əldə edilməsidir. UBN milli və beynəlxalq kitabxana kataloqlarının qeydlərinin AACR2 və *Resource Description and Access* (RDA – Resursların təsviri və onlara giriş) kimi beynəlxalq standartların ən son variantları əsasında transliterasiya edilməsi üçün qəbul edilir [5]. Bununla da bibliografik məlumatların bütün dünyada yayılması ilə artıq xərclər azalır və beynəlxalq əməkdaşlıq genişləndirilir. Romanizasiyanın özü tarixi baxımdan İncildə yazılmış yəhudi adlarının oxunması üçün latın əlifbasına çevrilərkən meydana gəlmişdir. Görkəmli alman kitabxanaşünası Hans Vellish isə qeyd etmişdir ki, Romanizasiya 16-cı əsrdə “Bibliografiyanın atası” kimi tanınan Konrad Gessner tərəfindən bibliografiya sahəsinə təqdim edilmiş və ilk dəfə Biblioteca Universalis əsərində UBN kimi göstərilmişdir [6]. Burada əsas məqsəd qeyri-roman dillərində yazılmış resursların kataloqlaşdırılması və roman dillərinə tərcümə edilməsi olmuşdur. UBN-nin qəbul edilməsinə isə vahid A-Z əlifba sisteminin tərtibatı ilə nail olunmuşdur. Transliterasiyanın istifadəsinin digər səbəblərindən biri isə kataloqlaşdırmanı həyata keçirən kitabxana işçilərinin və kitabxana istifadəçilərinin rahatlığını təmin etməkdir. Kitabxana kataloqlarını elektron formada oxunaqlı olmasına məqsədi ilə kompüterləşdirilib verilənlər bazasına yerləşdirməzdən əvvəl kitabxanalar kataloqları kartlara köçürürdülər. Həmin kitabxana işçisi qeyri-roman dillərində az biliyə malik olduqda, giriş məlumatlarını daxil edərkən həmin xarici (yad) dildə olan hərfləri siyahıya almaqda (sıralamaqda) problemlərlə üzləşirdilər. Bu səbəbdən, KK öz kataloqlarında romanizasiyadan istifadə etmiş və ölkə daxilindəki digər yerli kitabxanalar həmin kataloq kartlarına abunə olmağa başlamışlar. Bununla da kataloqlaşdırma və fayllaşdırma sistemlərində vahid standartlar qəbul edilməyə başlanmışdır.

IV. QEYRİ-ROMAN DİLLƏRİNDƏ YAZILMIŞ RESURLARIN KATALOQLAŞDIRILMASINDA MEYDANA GƏLƏN PROBLEMLƏR

Qeyri-roman dillərində yazılmış resursların kataloqlaşdırılmasında bir sıra problemlər ortaya çıxır. Bu problemlər kitabxana işçiləri ilə kitabxana istifadəçilərinə fərqli təsir göstərir.

A. Kitabxanaçıların üzləşdiyi problemlər.

Müxtəlif transliterasiya cədvəllərinin olması. AKA və KK-nin qeyri-latın əlifbalı üçün qəbul etdikləri konvertasiya cədvəllərindən başqa, digər fərqli transliterasiya cədvəlləri tərtib edilmiş və hal-hazırda istifadə edilməkdədir. Məsələn, Rutgers universitetinin Kommunikasiya, İnformasiya və Kitabxanaşünaslıq kafedrasının rəhbəri Ceyms Andersonun sözlərinə görə, Çin dilində olan resurslar KK tərəfindən təkmilləşdirilmiş Veyd-Caylis cədvəli əsasında latın qrafikasına tam konvertasiya olunur. Lakin həmin resursların özlərində fərqli transliterasiya qaydaları tətbiq olunur. Bu Pin Yin Romanizasiya standartıdır [7]. Bu isə kataloqlaşdırmanı həyata keçirən kitabxana işçilərində anlaşılmaqlıq yarada bilər.

Eyni cədvəllərin fərqli tətbiqi. Qəbul olunmuş standart transliterasiya cədvəlləri bir sıra kitabxanalar tərəfindən yerli

istifadəçilərin daha uyğun və münasib hesab etdiyi formada adaptasiya edilərək tətbiq edilir. Bu isə transliterasiyada bəzi uyğunsuzluqlara səbəb olur.

Transliterasiya edilmiş adların fərqli variantları. Fərqli transliterasiya cədvəlləri tətbiq edildiyindən resursların müəlliflərinin adlarında müxtəlif variantlar meydana çıxır. Bir sıra alimlər bu səbəbdən *Beynəlxalq Standartlaşma Təşkilatının* transliterasiya üzrə tövsiyələrindən yararlanmağı təklif edir. Həmin tövsiyələrin müəllifləri dil və ədəbiyyat mütəxəssisləri və filoloqlar olduğuna görə onlar daha çox problemlərə səbəb olur, çünki bu mütəxəssislər praktiki bibliografik tətbiqdən daha çox filoloji nöqtəyi-nəzərdən çıxış edirlər. Məsələn, ISO R 843-198 tövsiyəsinə (yunan hərflərinin latın hərflərinə transliterasiyası) əsasən 2000 ildən artıq Qərbi sivilizasiyasına *Homerus* və ya *Homerus* kimi transliterasiya edilib tanınan böyük yunan şairinin adı indi *Omeros* kimi qəbul edilir. Bununla da kataloqlaşdırımda o, “H” deyil, “O” hərfi ilə fayllaşdırılmalıdır. Hərçənd ki, kitabxanaçı və kitabxana istifadəçisi onu “H” hərfində axtaracaqdır [6].

Reversivlik (geriyə transliterasiya). Kataloqlaşdırılmanın qeydlərində aparılmış hər bir düzgün transliterasiya orijinal dilin qrafikasına tam geri transliterasiya edilə bilməlidir. Bəzi hallarda buna nail olmaq mümkün olmur. Məsələn, sait səslərin olmadığı və ya qismən olduğu ərəb və ıvrit kimi dillərin əlifbalarında yazılmış qeydlərin reversivliyi yalnız samit səslər üçün mümkündür. Yaxud, çin, yapon və koreya dilləri kimi heroqliflərdən istifadə edilən dillərdə geriyə transliterasiya ümumiyyətlə qeyri-mümkündür. Çünki, çin heroqlifləri yalnız fonetik baxımdan transliterasiya olunur, yəni müəyyən çin dialektində tələffüz edilən səsin təqribi transkripsiyası tətbiq olunur [6].

Əlifba sıralaması. Eyni kitabxananın bibliografik sistemində qeyri-latın dilində yazılmış resursları kataloqlaşdırarkən müxtəlif transliterasiya cədvəllərindən istifadə olunduğuna görə həmin uyğunsuzluq resursların fayllaşdırılmasında sıralama problemini ortaya çıxarır. Məsələn, rus və serb dili kimi bəzi slavyan dilləri kiril əlifbasından istifadə edir. KK kataloqlarındakı kiril əlifbasının yazı sistemində əsasən «централ» rusdilli ədəbiyyatlara “tsentral” kimi, serbdilli ədəbiyyatlarda isə “central” kimi transliterasiya olunur. Beləliklə, eyni söz “T” və “C” hərflərində fayllaşdırılır [6].

B. Kitabxana istifadəçilərinin qarşılaşdığı problemlər.

Qeyri-roman dillərində yazılmış resursların kataloqlaşdırılması zamanı kitabxana istifadəçiləri, xüsusilə də qeyri-latın əlifbasından istifadə etməyən oxucular üçün də problemlər ortaya çıxır. Belə ki, transliterasiya cədvəlləri kitabxanaçılara yardım etdiyi halda, oxucular heç bir açar söz və ya cədvəllərlə təmin olunmur. Bununla da istifadəçilər axtarıqları resursları tapmaqda çətinlik çəkir.

Digər problem isə açar sözlərin mənasının naməlum olmasıdır. Bir sıra açar sözlərin əvvəlki variantları bütünlükdə hamı üçün daha çox məlum ola bilər. Məsələn, *Tchaikovsky* (*Chaikovskii*). Lakin, çin heroqlifi kimi əlifbaların transliterasiyası zamanı kataloqlar faydasız ola bilər, çünki geriyə transliterasiya mümkün olmadığına görə çin dili daşıyıcısına anlaşılmaqlıq ola bilər.

V. TRANSLİTERASIYA PROBLEMLƏRİNİN HƏLLİ YOLLARI

Transliterasiya əsrlər boyu kataloqlaşdırma məqsədi ilə standart qəbul edilmişdir. Bu sahədə bir çox mütəxəssislər mübahisə etsələr də, transliterasiya məsələsi hələ də aktual olaraq qalır. KK-nın kataloqlaşdırma üzrə keçmiş direktoru Spaldinq əvvəllər romanizasiyanı dəstəkləsə də, daha sonra fikrini dəyişərək özünün “Romanizasiyaya yenidən baxış” adlı əsərində romanizasiya ilə bağlı bəzi problemlərlə üzləşdiyini qeyd etmişdir. Belə ki, o, qeyri-roman dillərində yazılmış resursları romandilli resursların kataloquna deyil, böyük elmi-tədqiqat kitabxanalarının istifadə edə biləcəyi ayrıca bibliografik kataloqlara köçürməyi təklif etmişdir [8]. Onun bu fikri bir çox kitabxanalar tərəfindən dəstəklənsə də bəzilər onun təklifini tənqid etmişdilər. Lakin transliterasiya sistemlərinin problemini aradan qaldırmaq üçün bu təklif daha məqsədəuyğun görünür.

Kitabxanaların kataloq sistemləri müasir dövrdə kompüterləşdirildiyindən və ya elektron kataloqlara inteqrasiya olunduğundan qeyri-latin əlifbasında yazılmış resurslar üçün kataloqlaşdırmanın aparılması daha da asanlaşmışdır. Bunun üçün isə vahid *Unicode*-un qəbul edilməsi ən vacib məsələdir. Məsələn, AKA və KK-nın qəbul etdiyi konvertasiya cədvəllərinə 22 dilin əlifbası *Unicode*-la qeyd olunmuşdur. *Unicode*, bütün dillərinin mətn hərflərini elektron formada kodlaşdırır. Təqribən 2300 hərfin əlavə edilməsi yalnız transliterasiya olunmuş kataloqların tətbiqinə imkan verə bilər. Bu təklif *Kollec və Elmi-tədqiqat Kitabxanaları Assosiasiyasının Direktorlar Şurası (Association of College & Research Libraries' Board of Directors)* və onun Asiya, Afrika və Orta Şərq ölkələri üzrə nümayəndəlikləri, o cümlədən *Amerika Konqres Kitabxanasının Təhsil və İnformasiya Xidmətləri üzrə Şöbəsinin Məsləhət Komitəsi (ALA's Office of Literacy and Outreach Services' Advisory Committee)* tərəfindən təsdiqlənmiş, lakin hələ də tətbiq olunmamışdır [9].

Kitabxana işçilərinin və istifadəçilərinin transliterasiyası problemlərinin həlli üçün aşağıdakılar təmin olunmalıdır:

- Milli kitabxanalarda hər bir dil üçün beynəlxalq standartlara uyğun olaraq qəbul olunmuş konvertasiya cədvəlləri ilə yanaşı, milli konvertasiya cədvəlləri də tərtib olunub, həm kitabxanaçı, həm də istifadəçi üçün təmin olunmalıdır. Bu həm kataloqlaşdırma prosesini, həm də kitabxana istifadəçilərinin işini asanlaşdırma bilər;
- Kitabxana işçiləri təlimatlandırılmalıdır. Məsələn, axtarış zamanı transliterasiya olunmayan işarələr (“, ş, ç) istifadə olunmamalıdır;

- Məşhurların adlarının ümumi qəbul olunmuş transliterasiyalarının siyahısı tərtib olunmalıdır (Məsələn, *Tolstoy, Leo, Stalin Joseph, Lewytskyj, Boris* və s.);
- Axtarış zamanı həddindən artıq çox məlumat daxil edilməməlidir. Bu axtarış nəticələrini əksinə məhdudlaşdırma bilər.

NƏTİCƏ

Kitabxanaların kataloqlaşdırılma qeydləri uzun əsrlər boyu transliterasiya olunmuşdur. Yeni kataloqlaşdırma standartlarının qəbul edilməsi transliterasiya sahəsinin daha da geniş tətbiqinə şərait yaradır. Təcrübə göstərir ki, qeyri-roman və romanizasiya terminləri zaman keçdikcə istifadədən çıxaraq resursların qeydiyyatına alınması üçün qəbul edilmiş ümumi transliterasiya metodu ilə əvəz olunacaqdır [10]. Qlobal internet şəbəkəsi gündən-günə multikulturallaşdığına görə də transliterasiya İnternet, o cümlədən, e-kitabxana istifadəçiləri üçün ən uyğun alternativ hesab olunur.

ƏDƏBİYYAT

- [1] P.S. Graham “Quality in Cataloging: Making Distinctions,” *The Journal of Academic Librarianship*, 1990, vol. 16(4), 213-218.
- [2] American Library Association. *Anglo-American Cataloguing Rules* (2nd ed.). Chicago: American Library Association, 2005
- [3] S.A. Bair “Toward a Code of Ethics for Cataloging,” *Technical Services Quarterly*, 2005, vol.23(1), 13-26.
- [4] www.aacr2.org/about.html
- [5] International Federation of Library Associations and Institutions. (2012, December). IFLA Professional Statement on Universal Bibliographic Control. Retrieved April 22, 2013, www.ifla.org/files
- [6] H.H. Wellisch “Script Conversion and Bibliographic Control of Documents in Dissimilar Scripts: Problems and Alternatives,” *International Library Review*, 1978, vol.10, pp.3-22.
- [7] J.Anderson “Cataloging and Classification of Chinese Language Library Materials. In M. M. Aman (Ed.), *Cataloging and Classification of Non-Western Material*,” *Concerns, Issues and Practices* 1980, pp. 93-129.
- [8] C.S. Spalding “Romanization Reexamined,” *Library Resources & Technical Services*, 1977, vol.21(1), pp.3-12.
- [9] J.E. Agenbroad “Romanization Is Not Enough,” *Cataloging & Classification Quarterly*, 2006, vol.42(2), pp.21-34.
- [10] M. Seikel “No More Romanizing: The Attempt to Be Less Anglocentric in RDA,” *Cataloging & Classification Quarterly*, 2009, vol.47(8), pp.741-748.